

Helena Ostrowicka
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

Wokół problematyki „metody” w postfoucaultowskich badaniach społecznych – pomiędzy strategią transkrypcji a strategią fugi¹

Abstrakt Podstawowym celem tekstu jest namysł nad problemem metodologicznych wytycznych, których źródłem stały się prace Michela Foucaulta. Głos ten wpisuje się jednocześnie w ogólniejsze zagadnienie stylów recepcji idei i koncepcji Foucaultowskich w badaniach społecznych. Mówiąc o „metodzie”, autorka odnosi się zarówno do tego, jakie metodologiczne wykładnie znajdują się w literaturze z zakresu metodologii badań społecznych, jak i do tego, jakie strategie czytania one reprezentują. Analiza recepcji „metodologii Foucaulta” uświadamia, iż sytuuje się ona pomiędzy dwoma biegunami. Pierwszy wyznacza próby ustalenia precyzyjnych wskazówek metodologicznych, które pozwoliłyby na możliwie wierne powtórzenie Foucaultowskiego sposobu postępowania i jego przeniesienie do innej dziedziny badań (strategia transkrypcji). Na drugim biegunie lokuje się różnego rodzaju wariacje metodologiczne – transformacje, redefinicje Foucaultowskich kategorii, syntezy różnych podejść (strategia fugi).

Słowa kluczowe recepcja Michela Foucaulta, badania społeczne, badania postfoucaultowskie, metodologia jakościowa, podręczniki akademickie

Helena Ostrowicka – doktor nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki, adiunkt w Zakładzie Filozofii Edukacji i Metodologii Badań oraz zastępca Dyrektora Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. Zainteresowania: pedagogika ogólna, metodologia badań, analiza dyskursu, a w szczególności polityczne wymiary edukacji i recepcja prac Michela Foucaulta w badaniach pedagogicznych. Autorka trzech monografii oraz artykułów opublikowanych na łamach m.in. „European Educational

Research Journal”, „Kultury i Edukacji”, „Kwartalnika Pedagogicznego”.

Adres kontaktowy:

Zakład Filozofii Edukacji i Metodologii Badań
Wydział Pedagogiki i Psychologii
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
ul. Chodkiewicza 30, 85-064 Bydgoszcz
e-mail: hostrowicka@ukw.edu.pl

„**M**ożecie robić, co wam się podoba z tym, co wam powiem. Są to tropy badawcze, pomysły, schematy, zarysy, narzędzia – wykorzystujcie je, jak chcecie” (Foucault 1998: 13) – tymi słowami, wygłoszonymi podczas wykładu w Collège de France 7 stycznia 1976 roku, Michel Foucault zachęcał słuchaczy do nieograniczonego korzystania ze swoich prac. Pytanie ukierunkowujące niniejszą narrację sprowadza się do problemu metodologicznych wytycznych, których źródłem stały się prace francuskiego filozofa. Pytanie to wpisuje się jednocześnie w ogólniejsze zagadnienie strategii recepcji idei i koncepcji Foucaultowskich w badaniach społecznych. Mówiąc o „metodzie”, zamierzam bowiem odnieść się zarówno do tego, jakie metodologiczne wykładnie znajdziemy w literaturze z zakresu metodologii badań społecznych, jak i do tego, jakie strategie czytania one reprezentują. Analiza sposobów angażowania „metodologii Foucaulta” w literaturze podręcznikowej uświadamia, iż strategie te sytuują się pomiędzy dwoma biegunami. Pierwszy wyznacza próby ustalenia precyzyjnych wskazówek metodologicznych, które pozwoliłyby na możliwie wierne powtórzenie Foucaultowskiego sposobu postępowania i jego przeniesienie do innej dziedziny i tematyki badań (**strategia transkrypcji**). Na drugim biegunie lokuje się różnego rodzaju wariacje metodologiczne – transformacje, redefinicje Foucaultowskich kategorii, syntezy różnych podejść (**strategia fugi**²).

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego „Komunikowanie publiczne w Polsce – ujęcie inter- i transdyscyplinarne”, realizowanego przez konsorcjum naukowe „Analiza Dyskursu” i współfinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, umowa nr 0114/NPRH2/H11/81/2013).

² Metaforę muzycznej fugi w odniesieniu do stylu korzystania z prac Foucaulta zaczerpnęłam od Tomasza Falkowskiego

Proponowana tu narracja bazuje na rezultatach analizy wybranych podręczników z zakresu jakościowej metodologii nauk społecznych, w której mieszczą się również metody badań pedagogicznych. Moja wypowiedź składa się z trzech zasadniczych części. Rozpaczam od krótkiego wprowadzenia w tematykę recepcji prac Foucaulta w polskiej pedagogice. Tutaj jedynie sygnalizuję obecność tego zagadnienia w refleksji pedagogicznej, by skupić uwagę na analizie metodologicznych reguł, których źródłem uczyniono teksty francuskiego filozofa. Ze względu na ograniczony charakter niniejszego opracowania w analizie uwzględniłam te podręczniki, które wyróżnia stosunkowo duże zainteresowanie pracami francuskiego filozofa. Rozważania kończę propozycją uporządkowania uzyskanych rezultatów w kontekście dyskusji nad strategiami odbioru dzieła Foucaulta.

Z recepcji Foucaulta w pedagogice

W światowej pedagogice dość wcześnie, bo już w latach 70. ubiegłego wieku³, dostrzeżono przydatność koncepcji, idei i stylu problematyzacji charakterystycznych dla Foucaulta, pomimo że w pracach francuskiego filozofa problemy historii edukacji, praktyki i polityki edukacyjnej nie znajdują się w centrum rozważań (Gordon 2009). W publikacjach, które powstają w ostatnich latach, już kilkadziesiąt lat po śmierci Foucaulta, nadal podkreśla się znaczenie

(2014). O ile podzielam z Falkowskim tę metaforę, to jednak rozwijam ją w innym celu – do opisu i interpretacji istniejących strategii recepcji pism Foucaulta, wprowadzając autorskie rozróżnienie na strategię transkrypcji i strategię fugi.

³ Proces recepcji idei Foucaultowskich w światowych badaniach edukacyjnych zapoczątkowany został artykułem Karen Jones i Kevina Williamsona pod tytułem *The Birth of the Schoolroom* opublikowanym w 1979 roku (Gordon 2009).

rozszerzania i pogłębiania wiedzy o pracach tego filozofa i ich wartości dla pytań o naszą edukacyjną teraźniejszość i przeszłość (np. Peters i in. 2009; Ball 2014). W polskiej pedagogice od lat 90. ubiegłego wieku zainteresowanie tekstami Foucaulta również nie słabnie, choć od początku skupione było głównie na genealogicznym okresie twórczości filozofa. Refleksję metodologiczną związaną z koncepcjami Foucaulta podejmowano w kontekście rozważań nad konsekwencjami zastosowania w badaniach edukacyjnych poststrukturalnej wizji społeczeństwa. Ważne miejsce zajmują tutaj prace Tomasza Szukdlarka (np. 1993; 1995; 1997) i Zbyszko Melosika (np. 1994; 1997), którzy ukazywali płodność idei poststrukturalnych w badaniach pedagogicznych oraz ich związki z innymi kierunkami teoretyczno-metodologicznymi już dobrze zdomowionymi w badaniach jakościowych. Uwagę pedagogów zajmował wówczas nie tyle problem przełożenia filozoficznych kategorii Foucaulta na język pedagogiki i edukacyjnych badań empirycznych, ile ogólne zagadnienia ontologiczno-epistemologiczne, takie jak poststrukturalna koncepcja prawdy i relacje wiedzy-władzy w polu badawczym. Generalnie o liniach recepcji dzieła⁴ Foucaulta w polskiej pedagogice świadczą przede wszystkim te publikacje, w których autorzy zajmują się:

1. prezentacją i interpretacją ogólnych przesłanek i tez teorii poststrukturalnych oraz krytycznych, w tym twórczości Foucaulta (np. teksty Jarosława

Marca, Zbyszko Melosika, Astrid Męczkowskiej-Christiansen, Tomasza Szukdlarka, Bogusława Śliwerskiego, Lecha Witkowskiego);

2. analizą relacji między koncepcjami Foucaulta a poglądami innych mu współczesnych filozofów, na przykład Jürgena Habermasa czy Jacques’a Lacana (np. prace Klaudii Węc, Lecha Witkowskiego);
3. rozwinięciem i zastosowaniem Foucaultowskiej „skrzynki z narzędziami” w badaniach empirycznych (np. prace Katarzyny Gajek, Mariusza Granosika, Agnieszki Gromkowskiej-Melosik, Anny Jarkiewicz, Izabeli Kamińskiej, Moniki Kwiecińskiej, Marii Mendel, Justyny Nowotniak, Heleny Ostrowickiej, Jolanty Rzeźnickiej-Krupy, Katarzyny Gawlicz, Zbyszko Melosika, Tomasza Szukdlarka, Marcina Wlazło, Zuzanny Zbróg i wiele innych, o czym świadczy problematyka rozpraw doktorskich i habilitacyjnych będących podstawą awansu naukowego w zakresie pedagogiki⁵);
4. teoretyczną i analityczno-krytyczną konceptualizacją zjawisk edukacyjnych, bazującą na Foucaultowskich pojęciach i kategoriach (np. teksty Maksymiliana Chutorańskiego, Doroty Klus-Stańskiej, Ewy Marynowicz-Hetki, Astrid Męczkowskiej-Christiansen, Heleny Ostrowickiej);
5. omawianiem i recenzowaniem tekstów Foucaulta oraz publikacji inspirowanych badaniami tego

⁴ Jestem świadoma wieloznaczności i kontrowersji związanych z kategorią dzieła, sygnalizowanych także przez samego Foucaulta. Ze względu jednak na ograniczony charakter niniejszego opracowania kwestię tę postanowiłam tutaj pominąć, rezerwując termin „dzieło” dla wszystkich opublikowanych tekstów filozofa.

⁵ Do podstawowych linii recepcji idei Foucaultowskich w empirycznych badaniach pedagogicznych nawiązuję podczas dyskusji panelowej *Oswajanie Foucaulta w analizach społeczno-pedagogicznych – zapis dyskusji panelowej* (w tym tomie).

filozofa (np. oprócz wyżej wymienionych autorów również prace Roberta Rogozińskiego, Bogusława Śliwerskiego, Jerzego Zaborowskiego) (zob. Ostrowicka 2010).

Obszarem recepcji, który uczyniłam przedmiotem niniejszego opracowania, jest literatura podręcznikowa z zakresu metodologii nauk społecznych, do której odwołują się badacze procesów i dyskursów edukacyjnych. W badaniach nad recepcją tekstów podkreśla się, że spośród różnych form odbioru szczególne znaczenie mają wypowiedzi, które znalazły się w podręcznikach akademickich (np. Witkowski 2010; Ostrowicka 2010; Chutorański 2013). To właśnie obecność w literaturze podręcznikowej świadczy o ugruntowaniu odbioru dzieła i jego formalizacji (Witkowski 2010). Wnikliwą analizę popularnych w Polsce podręczników pedagogicznych pod kątem obecności Foucaultowskich kategorii przeprowadził Maksymilian Chutorański (2013)⁶. Liczne odwołania do pojęć panoptikonu, dyskursu, władzy-wiedzy, władzy dyscyplinarnej, egzaminu mogą świadczyć o ugruntowaniu recepcji, zwłaszcza genealogicznej fazy twórczości filozofa. Trzeba w tym miejscu jednak podkreślić, że w polskiej refleksji pedagogicznej problemy możliwości i ograniczeń zastosowania Foucaultowskich kategorii

⁶ Chutorański odnalazł odwołania do prac Foucaulta w podręcznikach: *Współczesne teorie i nurty wychowania* Bogusława Śliwerskiego (1998), *Pedagogika ogólna* Teresy Hejnickiej-Bezwińskiej (2008), *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności* Andrzeja Radziewicza-Winnickiego (2008), *Wybrane teorie i koncepcje wychowania* Mariana Nowaka (2008), *Pedagogika wczesnoszkolna – dyskursy, problemy, rozwiązania* pod redakcją Doroty Klus-Stańskiej i Marii Szczepskiej-Pustkowskiej (2009), w serii: *Wychowanie. Pojęcia – procesy – konteksty* pod redakcją Marii Dudzikowej i Marii Czerepaniak-Walczak (2007–2010) oraz serii: *Pedagogika* pod redakcją Bogusława Śliwerskiego, tomy 2–4 (2006–2010). Poza uwzględnionymi wyżej warto do tej listy dodać podręcznik autorstwa Ewy Marynowicz-Hetki (2009) z zakresu pedagogiki społecznej.

w badaniach empirycznych nie są szczególnie eksponowane. Na gruncie polskim dyskusja na ten temat podejmowana jest przede wszystkim w ramach refleksji nad korzeniami i perspektywami rozwoju krytycznie oraz socjologicznie zorientowanych analiz dyskursu, władzy i dyspozytywu (np. Nowicka 2011; Czyżewski 2013). Idąc tropem przeszukiwań podręczników, tym razem w kierunku obecności w nich refleksji metodologicznych w odniesieniu do kategorii i metod Foucaulta, w dalszej części przedmiotem zainteresowania uczyniłam wybraną literaturę z zakresu metodologii badań społecznych. Obiektem analizy stały się podręczniki dostępne w języku polskim, w których znajdujemy najwięcej odwołań do prac Foucaulta. Choć ich autorami są badacze spoza Polski, fakt przekładu na język polski i niewątpliwej popularności wśród rodzimych pedagogów wykorzystujących metodologię jakościową czyni z nich ważne świadectwo recepcji przekraczającej narodowe granice.

Wokół problemu „metody” Foucaulta

W podręcznikach z zakresu metodologii nauk społecznych odwołania do prac Foucaulta odnajdziemy w kontekście rozważań o tak zwanych badaniach jakościowych. Sam termin „badania jakościowe” daleki jest od jednoznaczności (por. przykłady dyskusji wokół pojęcia: Konecki 2000; Silverman 2008; 2009; Denzin, Lincoln 2009; Kubinowski 2013). Pozostawiając rozważania na ten temat na inną okazję, warto w tym miejscu zauważyć, że generalnie dociekania metodologiczne dotyczące badań jakościowych możemy podzielić na trzy ogólne kategorie (Kubinowski 2013). Do pierwszej grupy należą wszelkie syntezy aktualnego stanu wiedzy o istocie,

historii, metodologiach i tym podobne badań jakościowych w ogólności lub określonych tradycji czy podejść badawczych. Mogą one dotyczyć także ich miejsca i znaczenia w poszczególnych dyscyplinach i subdyscyplinach naukowych, w ujęciach trans- i interdyscyplinarnych. Ważnym elementem tego rodzaju syntez są analizy porównawcze między podejściami jakościowymi i ilościowymi oraz między różnymi rodzajami badań jakościowych. Drugą kategorię dociekań metodologicznych tworzą prace o charakterze koncepcyjnym, polegające na opisie wykreowanych przez badacza nowych sposobów prowadzenia badań jakościowych, autorskich propozycji zasad, kryteriów i modelowych rozwiązań metodologicznych. Wreszcie trzecią kategorią tego typu dociekań jest empiryczne, krytyczne lub wdrożeniowe „testowanie” dotychczasowych lub nowych sposobów prowadzenia badań jakościowych w celu sprawdzenia ich użyteczności w badaniach humanistycznych i społecznych (Kubinowski 2013: 215). Niniejszy tekst jest skromnym głosem w dyskusji o tym, co literatura o charakterze podręcznikowym z zakresu jakościowej metodologii badań mówi na temat metod i sposobów postępowania badawczego zgodnych z pracami Foucaulta.

Bez wątplenia Foucault jest jednym z najczęściej cytowanych współczesnych filozofów. Ta wieloletnia „produkcja” dyskursu o Foucaulcie stawia każdego badacza zainteresowanego jego „metoda” przed trudnym zadaniem. Nie bez racji Marek Czyżewski podkreśla, że „formułowanie opinii na temat stanowiska Foucaulta wymaga dziś znacznie większej rozważliwości i szerszego zakresu lektur niż kiedykolwiek wcześniej” (2013: 16). Tym bardziej, że wiele spośród źródłowo Foucaultowskich kategorii zyskało popu-

larność nie tylko w refleksji filozoficznej, ale i w badaniach empirycznych, na przykład terminy „urządzenie”/„rządomyślność”, „władza-wiedza”, a w ostatnich latach także „dyspozytyw”/„urządzenie”⁷ (np. Nowotniak 2012; Ostrowicka 2012; Czyżewski, Marynowicz-Hetka, Woroniecka 2013; Nowicka 2014).

Już wstępne rozpoznanie polskiego rynku wydawniczego pozwala zauważyć liczne odwołania do prac Foucaulta w podręcznikach do metodologii jakościowej. Swoją analizę skoncentruję na trzech publikacjach, dostępnych w języku polskim, które najobszerniej nawiązują do koncepcji tego filozofa:

1. *Metody badań jakościowych*, tom I i II pod redakcją Normana K. Denzina i Yvonne S. Lincoln (2009),
2. *Interpretacja danych jakościowych* Davida Silvermana (2007),
3. *Prowadzenie badań jakościowych* Davida Silvermana (2008).

Uwzględnione w niniejszej refleksji publikacje, choć należą do literatury podręcznikowej, różnią się zastosowaną formułą. Zawieszając w tym miejscu dyskusję nad konsekwencjami różnych strategii „oswajania” dzieła Foucaulta, spróbuję spojrzeć na problem recepcji „metody”, którą określić można recepcją pierwszego rzędu, czyli poprzez bezpośrednie odwołania do Foucaultowskich prac.

⁷ W literaturze światowej terminy te wykorzystywane są na szeroką skalę w ramach *governmentality studies* – nurtu badań rozwijanego na gruncie różnych dyscyplin akademickich (zob. M. Senellart (2010) *Umiejscowienie wykładów* [w:] M. Foucault, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 449–490).

Metody badań jakościowych pod redakcją Normana K. Denzina i Yvonne S. Lincoln

W pracy zbiorowej pod redakcją Normana K. Denzina i Yvonne S. Lincoln pod tytułem *Metody badań jakościowych* (2009) odnajdujemy kilka wyraźnych odniesień do tekstów Foucaulta. Rozdziałem w całości poświęconym metodom francuskiego filozofa jest tekst **Jamesa J. Scheuricha i Kathlyn B. McKenzie** *Metodologie Foucaulta. Archeologia i genealogia* (2009). Autorzy, powołując się na „klasyczną” interpretację dorobku Foucaulta, wskazują na trzy okresy w jego twórczości: archeologiczny, genealogiczny oraz etap „troski o siebie”. Przy czym swoje analizy Scheurich i McKenzie ograniczają do dwóch pierwszych etapów. Dyskusję na temat metody archeologicznej poprzedza omówienie znaczenia Georges’a Canguilhema jako „mentora” Foucaulta. Wpływ i rola tego filozofa, zarówno w twórczości Foucaulta, jak i innych francuskich myślicieli, jest, zdaniem Scheuricha i McKenzie, niedostatecznie podkreślany. W tej nieodrobionej lekcji z Canguilhema dostrzegają autorzy jedno ze źródeł nadużyć i błędnych interpretacji pism Foucaulta. Dlatego zalecają: „ci przedstawiciele nauk społecznych, którzy interesują się Foucaultem, powinni polepszyć swoje rozumienie francuskiego kontekstu intelektualnego, w którym Foucault myślał i pisał, a w nim rolę Canguilhema w szczególności” (Scheurich, McKenzie 2009: 291–292).

Natomiast zrozumienie archeologii wymaga pogłębionej lektury *Historii szaleństwa w dobie klasycyzmu* (1987), *Narodzin kliniki* (1999), *Słów i rzeczy* (2006) i *Archeologii wiedzy* (1977) oraz pracy nad

kompleksem powiązanych ze sobą pojęć. Scheurich i McKenzie wymieniają tu kolejno kilkanaście kategorii: „*savoir, connaissance, pozytywność, wypowiedzi (enuncjacje), oświadczenia, archiwum, formacja dyskursywna, system wypowiedalności, przestrzenie korelacyjne, teoria obejmująca, poziom, ograniczenie, periodyzacja, podział, zdarzenie, nieciągłość i praktyki dyskursywne*” (2009: 292). Amerykańscy badacze przypominają, że Foucaultowska metoda archeologiczna nie ma związku z archeologią rozumianą jako dyscyplina akademicka, badająca przeszłe kultury. Natomiast podstawowe znaczenie dla jej zrozumienia ma odróżnienie dwóch „przestrzeni wiedzy”: *connaissance* (wiedzy formalnej, zinstytucjonalizowanej) oraz *savoir* (wiedzy łączącej formalne systemy i teorie z wiedzą codzienną, obiegową). Badanie archeologiczne *connaissance*, zdaniem Scheuricha i McKenzie, nie może pominąć analizy szerszego kontekstu, między innymi instytucji i praktyk rynkowych. Celem badania staje się wówczas „problematyzacja rozumu”, który „traci wiele z otaczającej go elitarniej egzaltacji” (Scheurich, McKenzie 2009: 296). Drugim, „bliźniaczym problemem” archeologii jest problematyzacja sprawczego podmiotu, który w sposób ciągły i racjonalny tworzyłby wiedzę formalną (*connaissance*). W związku z tym Scheurich i McKenzie zalecają całościowe korzystanie z archeologicznych pojęć Foucaulta, ponieważ, ich zdaniem, tylko takie ujęcie może zapewnić właściwe odczytanie jego idei. Zalecenie takie może być jednak problematyczne. Jak sami zauważają, *Archeologia wiedzy* z jednej strony „jest najlepszą i ostateczną wykładnią archeologii jako metody” (Scheurich, McKenzie 2009: 298), z drugiej – książka ta różni się od archeologicznych prac Foucaulta

i częściowo jest wobec nich polemiczna. Autorzy bronią archeologii jako metody równie ważnej dla Foucaulta, polemizując z popularną tezą, iż genealogia jest korektą tej pierwszej. Swoją punkt widzenia ilustrują w oparciu o artykuł *Nietzsche, genealogia, historia* (Foucault 2000), w którym filozof opisuje związek obu metod. Tekst ten Scheurich i McKenzie prezentują jako pomost między okresem archeologicznym i genealogicznym w twórczości Foucaulta. Dopiero *Nadzorować i karać* jako „pierwsza genealogia” prezentuje „cztery ogólne reguły” badań genealogicznych, dostarczając jednocześnie całego wachlarza narzędzi i idei, które mogą zostać wykorzystane. Scheurich i McKenzie podkreślają, że reguły te sprowadzają się do następujących zaleceń:

- należy wyjść poza analizę represyjnego wymiaru i skutku kary i uwzględnić „produktywny” (pozytywny) jej efekt;
- trzeba analizować metody karania jako szersze techniki sprawowania władzy i elementy taktyki politycznej;
- techniki władzy i sposoby ich rozprzestrzeniania, zarówno w obrębie konkretnych instytucji czy systemów (tj. szkoły, szpitale, więzienie), jak i w ramach nauk społecznych, powinny być badane w ramach jednej „wspólnej matrycy” jako pochodzące z jednego procesu epistemologiczno- (odpowiednio) edukacyjnego, medycznego, jurystycznego;
- należy „podjąć studia nad metamorfozą metod karania w oparciu o polityczną techno-

logię ciała, z których dałoby się wyczytać wspólną historię stosunków władzy i stosunków przedmiotowych” (Foucault 1998: 25), co oznacza przeniesienie punktu ciężkości z zachowania przestępcy na jego „duszę” (Scheurich, McKenzie 2009: 306–308).

Druga praca genealogiczna, czyli pierwszy tom *Historii seksualności* zatytułowany *Wola wiedzy* (Foucault 1995), chociaż nie zawiera wielu bezpośrednich odwołań do metody genealogicznej, jest, zdaniem Scheuricha i McKenzie (2009: 310), publikacją „bardziej przekonującą, wygładzoną, lepiej opracowaną” pod względem metodologii. To właśnie tutaj francuski filozof podejmuje dyskusję nad „analizą” władzy – władzą nie tylko represyjną, ale i pozytywną. Rozważania nad metodami Foucaulta, archeologią i genealogią w aspekcie porównawczym kończą Scheurich i McKenzie konstatacją: „ostatecznie to, co według nas wyróżnia jego [Foucaulta – przyp. HO] drugą metodę – genealogię, od metody pierwszej – archeologii, to fakt, że archeologia opiera się na silnie ustrukturyzowanym, silnie wewnętrznie powiązanim zbiorze pojęciowych konstrukcji, spośród których wszystkie muszą być – aby móc praktykować archeologię – złożone razem, podczas gdy metoda genealogiczna jest bardziej zbiorem krytycznych narzędzi, których można używać, dowolnie je grupując” (2009: 310).

Na podstawie kwerendy prac pochodzących z badań społecznych i edukacyjnych autorzy zauważyli, że ignorowaniu Foucaultowskiej krytyki podmiotu towarzyszy zainteresowanie i przyswajanie innych części jego krytyki nowoczesności. Zdaniem Scheuricha i McKenzie „to najpoważniejszy błąd.

Foucaultowska krytyka nowoczesności oraz krytyka podmiotu działającego w centrum są ze sobą splecione. Oddzielenie ich od siebie narusza Foucaultowską perspektywę na najbardziej podstawowym poziomie myśli” (2009: 312). Trudno jest odmówić racji takiemu stwierdzeniu, jednak zaproponowana wykładnia korzystania z pism Foucaulta, w mojej ocenie, jest niekonsekwentna i może budzić wątpliwości. W ujęciu amerykańskich badaczy dwie omawiane metody: genealogię i archeologię różni „właściwy”, to jest zgodny z „duchem Foucaulta”, sposób zastosowania. O ile ta pierwsza dopuszcza wybiórcze sięganie do genealogicznych pojęć, ta druga wymaga kompleksowego przyjęcia. Interpretacja ta pozwala jednak autorom na krytykę badań o innych założeniach epistemologicznych, lecz wykorzystujących wybiórczo „genealogiczne” pojęcia (np. panoptikonu i społeczeństwa dyscyplinującego). Właściwy użytek z pojęć Foucaulta możliwy jest, jak podkreślają Scheurich i McKenzie, jedynie w ramach Foucaultowskiej epistemologii. Z drugiej strony autorzy zachęcają do przekroczenia „totalizującego” charakteru dzieła Foucaulta. Do wątpliwości związanych z metodologicznymi zaleceniami Scheuricha i McKenzie powrócę w końcowej części niniejszego tekstu.

W innym kierunku idą refleksje **Jamesa A. Holsteina i Jamera F. Gubriuma** (2009) w rozdziale pod tytułem *Praktyki interpretacyjne a działanie społeczne*, zamieszczonym w omawianym zbiorze. Autorzy podjęli temat powiązania badań dyskursu i interakcji poprzez skrzyżowanie w swoim projekcie analizy – praktyki interpretacyjnej etnometologii i Foucaultowskiej analizy dyskursu. Holstein i Gubrium odnajdują podobieństwa w obu tych per-

spektywach. Po pierwsze, dostrzegają, że zarówno w analizie dyskursu Foucaulta, jak i w badaniach etnometodologów pojawia się wyraźne zainteresowanie pytaniami: *jak?* i *co?* Tak, jak etnometodologia interesuje się badaniem sposobów osiągania ładu społecznego w codziennej rozmowie i interakcji, Foucaultowska analiza dyskursu zajmuje się sposobami społecznego i instytucjonalnego umiejscowienia oraz „ucieleśnienia” społecznych praktyk i subiektywności w dyskursie. Po drugie, autorzy zwracają uwagę na pokrewieństwo między tym, co Foucault określa mianem systemów władzy-wiedzy lub dyskursów a etnometodologicznym ujęciem władzy za pomocą języka. Aby uwypuklić te podobieństwa, autorzy równolegle wykorzystują pojęcia „dyskursywnych praktyk” i „dyskursów-w-działaniu” (także zamiennie z „dyskursami-w-praktyce”). Po trzecie wreszcie, Holstein i Gubrium podkreślają spójność obu perspektyw w zakresie analitycznego podejścia do materiałów empirycznych, podejścia „przedteoretycznego”, jak je określają. Projekty te wychodzą bowiem najpierw od „zrozumienia powstawania przedmiotu badania, aby potem stwierdzić, co mogłoby się stać przedmiotem teorii. Podobny jest zatem cel tych projektów i ujęć: dokumentowanie praktycznych przypadków różnych rzeczywistości” (Holstein, Gubrium 2009: 688). Owa analiza praktyki interpretacyjnej koncentruje się na poszukiwaniu odpowiedzi na pytania: *jak?* i *co?*, wymaga „analitycznego wzięcia w nawias” po to, aby „uchwycić wzajemne oddziaływanie praktyki dyskursywnej i dyskursów-w-praktyce” (Holstein, Gubrium 2009: 688). Opisywana zależność dostarcza także dwóch odpowiedzi na pytanie o to, dlaczego życie codzienne jest tak, a nie inaczej zorganizowane. Założenia wychodzące od pojęcia „praktyk

dyskursywnych”, zdaniem Holsteina i Gubriuma, kierując uwagę na codzienne rozmowy i interakcje, stanowią podstawę do wyjaśnienia, dlaczego konstelacje dyskursów przybierają odmienne lokalne kształty. Z kolei „dyskursy-w-praktyce” dostarczają odpowiedzi na pytania, dlaczego i w jakim celu codzienne praktyki dyskursywne prowadzą w określonych kierunkach oraz do jakich znaczeń się odnoszą (Holstein, Gubrium 2009: 698–699).

Postulowana przez Holsteina i Gubriuma „nowa hybrydowana analiza tworzenia rzeczywistości” nie jest kolejną próbą łączenia analiz poziomu mikro i makro, ale nową interpretacją i użytecznym ujęciem już utrwalonych tradycji badawczych w próbie wykorzystania komplementarnych „analitycznych idiomów”. Autorzy nawiązując do istniejących polemik w zakresie możliwości łączenia Foucaulta z etnometodologią, mówią o stanowiskach „doktrynerskich” i „dogmatycznych”, które w imię „rzetelnego rozumienia” życia społecznego wspierają badania możliwych niewspółmierności między tymi koncepcjami⁸. Swoje stanowisko wyrażają mocnym stwierdzeniem: „Rzetelność nigdy nie była wystarczającą motywacją, aby ignorować potencjalną wiarygodność nowych poziomów analitycznych” (Holstein, Gubrium 2009: 689). Potencjał, jaki otwiera włączenie wrażliwości etnometodologicznej w badaniu „dyskursów w praktyce”, osłabia, zdaniem Holsteina i Gubriuma, tendencję do traktowania wszystkich interpretacji jako zdeterminowanych przez określone reżimy władzy-wiedzy. W konsekwencji taka „analityczna hybryda” prowadzi do badania tego, jak dyskursy pośredniczą w działa-

niach społecznych. Proponowana przez Holsteina i Gubriuma koncepcja metodologiczna opiera się na równorzędnym i komplementarnym wykorzystaniu perspektywy Foucaulta i etnometodologii. Do kwestii tej powrócę w końcowej części tekstu.

Omówione wyżej dwa rozdziały podręcznika *Metody badań jakościowych* autorstwa Scheuricha i McKenzie oraz Holsteina i Gubriuma najszerzej odnoszą się do zagadnienia „metody Foucaulta”. Oprócz tego podręcznik zawiera kilkadziesiąt odwołań do poszczególnych prac tego filozofa oraz badań nimi inspirowanych. Nie są to jednak próby całościowych „wykładni” metody, raczej egzemplifikacje „dobrych praktyk”. Na przykład Anssi Peräkylä (2009) w tekście poświęconym analizie rozmów i tekstów wskazuje na prace Davida Armstronga jako przykład Foucaultowskiej historycznej analizy dyskursu. Autor zwraca uwagę na to, że Foucault nie przedstawił wyraźnego zbioru metod analizy dyskursu, dlatego w badaniach inspirowanych jego pracami spotykamy różne sposoby analizy i interpretacji tekstów. Jednocześnie zauważa, że tym, co je łączy jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: „w jaki sposób *zdania* zaczynają stanowić przedmiot lub podmiot” (Peräkylä 2009: 328)⁹.

Generalnie w zbiorze pod redakcją Denzina i Lincoln odsyłacze do prac Foucaulta znajdziemy zarówno w tych tekstach, w których są zakreślane ogólne obszary badawcze, paradygmaty, perspektywy i strategię badań jakościowych, jak i w rozdziałach poświęconych szczegółowym metodom zbierania, analizy i interpretacji materiałów empi-

rycznych. Na podstawie analizy tego podręcznika można wnioskować, iż myśl Foucaulta „żyje” na każdym etapie procesu badawczego, pełniąc różne funkcje: od ogólnej i nadrzędnej koncepcji epistemologiczno-ontologicznej oraz wizji społeczeństwa do zbioru analitycznych narzędzi, przydatnych w badaniach prowadzonych w innych kontekstach teoretycznych.

Interpretacja danych jakościowych i Prowadzenie badań jakościowych Davida Silvermana

Popularny podręcznik Davida Silvermana *Prowadzenie badań jakościowych* (2008) jest napisany w charakterystycznej formule analizowanych „doświadczeń badawczych”. Poszczególne zagadnienia i etapy procesu badawczego autor omawia poprzez odwołania do przykładów badań prowadzonych między innymi przez studentów. W konsekwencji podręcznik ten dostarcza wielu egzemplifikacji zaangażowania myśli Foucaultowskiej, nie poświęcając jednak szczególnego miejsca samej „metodologii” charakterystycznej dla tego filozofa. Do koncepcji Foucaultowskiej odwołują się badania prowadzone z wykorzystaniem różnych materiałów empirycznych w postaci – szeroko rozumianych – tekstów: podręczników, publikacji prasowych, materiałów audiowizualnych. Warto podkreślić, iż omawiany podręcznik zawiera „Słownik terminów”, w którym to termin „genealogiczny” wyjaśniony jest w następujący sposób: „genealogiczny (*genealogical*) – termin Foucaulta [...]”¹⁰, oznacza badanie sposobów ustrukturyzowania dyskur-

su w różnych okresach historycznych” (Silverman 2008: 434). W tej zwięzłej definicji Foucaultowska genealogia została utożsamiona z uwzględniającymi historyczne uwarunkowania, strukturalnymi analizami dyskursu. To pojemne ujęcie, choć niewątpliwie może mieć wartość wyjaśniającą, czytelnikowi mniej zaznajomionemu z twórczością Foucaulta niewiele mówi o samej genealogicznej metodzie. Myślę, że przy wprowadzaniu terminu *genealogical* (w ujęciu Foucaultowskim) do słownika podręcznika do badań jakościowych przydatne byłoby także zwrócenie uwagi na – kluczową dla zrozumienia tej metody – kategorię władzy-wiedzy. Niestety Silverman w żadnym z przywołanych tu podręczników nie wyjaśnia tego terminu.

W podręczniku pod tytułem *Interpretacja danych jakościowych* (Silverman 2007) nazwisko Foucaulta przywoływane jest kilkakrotnie w kontekście analizy tekstów. Jako przykład „doskonałego tekstu” i „chlubnego wyjątku” Silverman podaje podręcznik Gavina Kendalla i Gary’ego Wickhama (1999 za: Silverman 2007: 22), w którym autorzy argumentują, że prace francuskiego filozofa powinniśmy traktować „raczej jako podręcznik do empirycznego badania niż bodziec do mętnego teoretyzowania” (Silverman 2007: 234).

Lektura prac Silvermana poświęconych metodologii jakościowej wywołuje wrażenie, iż Foucault jest „wszędzie”, a jego prace należą do kanonicznych, powszechnie znanych i niewymagających szerszego omówienia. Stąd podczas egzemplifikacji badań empirycznych charakterystyczne są sformułowania typu: „Jego analiza czerpie z rozważań Michela Foucault [...] poświęconych tworzeniu podmiotów

⁸ Holstein i Gubrium cytują tutaj pracę Douglasa W. Maynarda (1998).

⁹ Anssi Peräkylä odsyła w tym miejscu do ustaleń Jonathana Pottera (2004).

¹⁰ Tutaj autor odsyła do dwóch prac Foucaulta: *Nadzorować i karać* (1993) oraz *Historii seksualności* (1995).

oraz dyscyplin” (Silverman 2008: 84), „Przyjmując perspektywę Foucaulta w badaniu osiągnięć edukacji, trudno korzystać z pojęć rozwiniętych z myślą o badaniu literatury” (Silverman 2008: 84), „analiza Grety opiera się na analitycznym ujęciu dyskursu Michela Foucault, które jest zogniskowane na tworzeniu obiektów analizy w ramach różnorodnych form władzy/wiedzy” (Silverman 2008: 85). Silverman odsyła czytelnika do dwóch podstawowych lektur: *Nadzorować i karać* (1993) oraz do *Historii seksualności* (1995), nie poświęcając im większej uwagi. Choć w obu podręcznikach Silvermana wiele miejsca zajmują zagadnienia analizy tekstu i analizy dyskursu, zaskakujący może być brak odwołań do „archeologicznych” prac Foucaulta i *Porządku dyskursu* (2002). Obydwie książki Silvermana, napisane w podobnym stylu i konwencji, mają przybliżyć nie tyle „procedury”, w jaki sposób rozwiązać określone problemy badawcze, lecz przekazać „sztukę” prowadzenia badań jakościowych w oparciu o przykłady określonych projektów badawczych. Silverman (2007) wyraźnie unika „przeteoretyzowania” lansowanej metodologii. Być może właśnie z tego powodu odsyła czytelnika do tych prac Foucaulta, które są przykładami badań określonych praktyk dyskursywnych i reżimów władzy-wiedzy, a pomija teksty poświęcone pewnej „systematyzacji” koncepcji teoretyczno-metodologicznych (*Archeologię wiedzy i Porządek dyskursu*).

Kończąc tę część rozważań, warto wspomnieć, że wiele dostępnych na polskim rynku publikacji o charakterze podręcznikowym, takich jak *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów* (Rapley 2010), *Jakościowe badania pedagogiczne* (Kubinowski 2010), *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych* (Wo-

dak, Krzyżanowski 2011), *Badania jakościowe w pedagogice* (Urbaniak-Zajac, Kos 2013) zawiera odniesienia do prac Foucaulta (najczęściej przywoływane są *Archeologia wiedzy, Porządek dyskursu czy Słowa i rzeczy*), lecz nie poświęca metodom tego filozofa większej uwagi. Nazwisko Foucaulta pojawia się między innymi przy okazji prezentacji badań z wykorzystaniem analizy dokumentów.

Problematyzacja „metody” Foucaulta – między strategią transkrypcji a strategią fugi

Podjmując refleksję na temat metodologii Foucaultowskiej we współczesnych naukach społecznych, jednocześnie włączamy się w dyskusję nad problematyką recepcji dzieła. Ta zaś nie jest sprawą jednoznaczną. Badacze recepcji literatury odbiór dzieła opisują w kategoriach „horyzontu oczekiwań” (Jauss 1972; por. Ostrowicka 2010), interpretacji i nadinterpretacji, jako specyficznie rozumiany sposób „użycia tekstu” (por. Collini 1996), a także w duchu Foucaultowskim – jako formę kontroli, selekcji i dystrybucji dyskursu (Foucault 2002). W przypadku prób interpretacji pism Foucaulta spotykamy się ze szczególnym rodzajem napięcia, związanym z jednej strony z autokreacją autorską, z drugiej zaś ze specyficznym stylem pisarstwa jako transgresją, porzucaniem dotychczasowego miejsca wypowiedzi. Źródłem owego napięcia jest, jak przekonuje Paweł Bytniewski, trudność w pogodzeniu ról „piszącego i pisarza”, które to role przyjmuje na siebie francuski filozof: „Foucault – piszący retrospektywnie i refleksyjnie podkreśla ciągłości własnych autorskich dokonań, Foucault – pisarz ubiega się dla swojej myśli o prawo do transgresji,

przywilej negacji autorskich ról, jakie tego rodzaju dokonania umożliwiały” (2013: 34). Bytniewski nawiązuje do słynnego już rozróżnienia Rolanda Barthes’a (1970) na „autora-piszącego” i „autora-pisarza”. Czyżewski w podobnym tonie pisze o „metakomunikacyjnych właściwościach” tekstów Foucaulta jako o źródłach różnic w odbiorze myśli Foucaultowskiej, wymieniając „programowy brak ścisłych definicji pojęć, sprzeciw wobec systematyzacji własnych koncepcji, odrzucenie utartych tez naukowych i potocznych, a także kanonu powszechnie uznawanych wartości, ustawiczne podważanie własnych wcześniejszych ustaleń itd.” (2013: 21). Jak pogodzić „eksperymentowanie z własną metodą” (Czyżewski 2013: 21) z „dyscypliną” metodologiczną badań społecznych?

Badając teksty Foucaulta pod kątem potencjalnych wytycznych metodologicznych dla badań społecznych, stajemy zatem przed problemem dotyczącym możliwości zachowania „idei tożsamości autora i dzieła”. Zdaniem Bytniewskiego (2013: 33), rekonstruującego Foucaultowską archeologię, nie jest to możliwe. Wydaje się, że zdążyliśmy przyzwyczaić się do zróżnicowanych interpretacji pojęć i kategorii Foucaulta oraz prób ich „oswajania” w badaniach społecznych, w tym także pedagogicznych. Problem recepcji wpisuje się jednak w pewien bardziej ogólny dylemat, który wyrazić możemy pytaniem: czy formułując na gruncie nauk społecznych reguły metod analizy (dyskursu, władzy, wiedzy) zgodne z metodologią Foucaulta, nie zaprzeczamy jednocześnie Foucaultowskiej zasadzie transgresji autora? Pisarstwo Foucaulta, schematycznie podzielone przez niego samego na „książki-eksploracje” i „książki-metody” (lub inaczej mówiąc: „książki-

-doświadczenia, „książki-prawdy”) (Kwiek 1999: 167), funduje nam aporię trudną do przewyżczenia. Aporię tę widzę jednak nie jako blokadę czy przeszkodę, lecz dyskursywną siłę pozwalającą na przekraczanie stanu „aktualnych” czy „obowiązujących” wykładni. Potencjał formacyjny w Foucaultowskiej aporii tkwi w oscylacji pomiędzy strategią transkrypcji a strategią fugi w myśleniu o własnych projektach badawczych.

W ślad za muzyczną metaforą z jednej strony dostrzegam strategię transkrypcji, czyli próbę „przepisania” i opracowania dzieła Foucaulta na inny „instrument”, „głos” i wykonawcę. Z drugiej zaś strategię fugi, w której teksty filozofa zgodnie z zasadą polifonii „rezonują” i tworzą harmonijne powiązania z innymi koncepcjami (por. „sztuka fugi” u Falkowskiego [2014]). Obydwie strategie – obok stwarzanych możliwości – mają też swoje ograniczenia. Umieszczając na przeciwległych biegunach strategię transkrypcji i strategię fugi, w sposób nieunikniony opieramy się na jakimś pojęciu tożsamości i różnicy. Strategia transkrypcji ciąży w kierunku zachowania jednego odczytania „metod” Foucaulta, zachowania ich tożsamości w kolejnych próbach powtórzenia. Strategia fugi z kolei wprowadza modyfikacje i transformacje, legitymizując nieuchronność różnicy.

Kiedy przyjmujemy strategię transkrypcji w projektach badań własnych, naszą ambicją i celem jest jak najwierniejsze odczytanie tego, co zastało zapisane w pracach Foucaulta. Strategia ta nieuchronnie podtrzymuje dyskurs generowany opozycją prawidłowego *versus* błędnego rozumienia Foucaulta. Podstawową normą jest „zasada autora” (Foucault 2002)

jako „źródło jedności” i „ognisko spójności” odbioru dzieła. Chodzi tu o autora rozumianego nie jako jednostka psychofizyczna, lecz o pewną „zasadę układu dyskursów” (Foucault 2002: 20), która ogranicza przypadkowość dyskursu. Zadaniem „zasady autora” jako jednej z wewnętrznych procedur kontroli i ograniczania dyskursu jest powiązanie w spójną całość oraz nadanie jedności tekstom opatrywanym nazwiskiem Foucaulta. W wersji skrajnej strategia transkrypcji dąży bowiem do osiągnięcia „czystości metodologicznej” poprzez „aplikację” metody Foucaulta w badaniach własnych.

Obronę strategii transkrypcji dostrzegam w omówionej wyżej wypowiedzi Scheuricha i McKenzie. Zaproponowana przez autorów interpretacja metodologii Foucaulta zakłada, iż w dorobku tego myśliciela są takie idee, kategorie, koncepcje, tezy, które są kluczowe dla zrozumienia i przyswojenia jego dzieła, a następnie wykorzystania go zgodnie z „duchem” Foucaultowskim. Wyraźną różnicę w tym zakresie dostrzegają autorzy we „właściwym” stosowaniu metody genealogicznej i archeologicznej. O ile ta pierwsza dopuszcza wybiórcze sięganie do „skrzynki z narzędziami”, ta druga, ich zdaniem, wymaga całościowego przyjęcia. Z drugiej strony Scheurich i McKenzie poddają krytyce totalizujący, niepozostawiający drogi wyjścia charakter rozważań Foucaulta i zachęcają do wyważonego, zarówno krytycznego, jak i doceniającego, korzystania z prac francuskiego myśliciela. W kontekście takich postulatów rodzi się pytanie o to, jak jednocześnie zachować „czystość” metodologiczną i wykroczyć poza teksty Foucaulta w poszukiwaniu otwarcia na nowe kategorie, tropy poznawcze i interpretacje godzące różne sposoby myślenia na przykład o edukacji.

Przed takim dylematem nie staje badacz obierający strategię fugi, opartą na zasadzie wielogłosowych i zmiennych, lecz spójnych kombinacji. Tomasz Falkowski mówi o „sztuce fugi”, która polega na budowaniu „tematycznych wariacji, inwencji”, że to „swego rodzaju eksperymentowanie z rozsianymi po całym jego [Foucaulta] dziele wątkami czy ideami i konstruowanie myślowych modeli, które w pewien sposób by z nimi rezonowały, harmonizowały” (2014: 9). Strategia fugi w projektowaniu badań własnych godzi się na spotkania z „niefoucaultowskimi” metodami i koncepcjami. Chodzi o spotkania z czymś nowym, nieprzewidywalnym, w wyniku których zmienione zostają obydwie strony – zarówno temat, jak i jego teoretyczne ramy. Każde spotkanie – jak podkreśla Wiliam Walters (2011) – nie pozostawia nas niezmiennymi, przeciwnie – prowadzi do transformacji. Zgodna ze strategią fugi byłaby zatem następująca zasada: twórz nowe pojęcia, nie ograniczając się do terminów stworzonych i wykorzystywanych przez Foucaulta, strzeż się „aplikacjonizmu” (Walters 2011).

Dla interpretacji wytycznych metodologicznych obecnych w analizowanej literaturze podręcznikowej metafora fugi wydaje się niezwykle trafna, przykładowo w postulowanej przez Holsteina i Gubriuma „nowej hybrydyzowanej analizie tworzenia rzeczywistości”, która akcentuje potencjał połączenia wrażliwości etnometodologicznej z Foucaultowską analizą dyskursu.

Obranie strategii fugi nie oznacza akceptacji anarchizmu metodologicznego, lecz kierunku myślenia o własnych projektach badawczych w optyce spotkań, bez roszczeń do jakkolwiek rozumianej

„czystości metodologicznej”, która – do czego jestem przekonana w odniesieniu do „metody” Foucaulta – jest niezwykle trudna, by nie powiedzieć – niemożliwa. Po pierwsze dlatego, że nie wydaje się możliwa replika, wierne powtórzenie dzieła francuskiego myśliciela. Dzieła, które wymyka się wszelkim klasyfikacjom zarówno dyscyplinarnym, przedmiotowym, jak i metodologicznym. Po drugie, chociaż badania Foucaulta łączy pewien szczególnie „duch” krytyczny, sposób myślenia i podawania w wątpliwość narracji modernistycznych, trudno jednak odnaleźć w nich jedną wykładnię metodologii, która dałaby „narzędzie” do tego, aby je wiernie przenieść do badań społecznych i edukacyjnych. Możemy jedynie przybliżać się lub oddalać od charakterystycznego dla Foucaulta stylu pisarstwa i krytycznego myślenia.

W ramach strategii fugi obecne, choć zapewne niepozbawione kontrowersji, są spotkania, które można ująć w dwóch wymiarach: pionowym i poziomym. Łączenie w badaniach empirycznych optyki Foucaulta z innymi perspektywami teoretyczno-metodologicznymi ujęte w wymiarze pionowym ukazuje różne funkcje dzieła filozofa:

1. jako nadrzędnej teorii społecznej i epistemologii w projektach wykorzystujących na poziomie analitycznym kategorie zaczerpnięte z innych podejść badawczych (np. z fenomenografii, analizy ramowej, analizy konwersacyjnej, teorii ugruntowanej, badań narracyjnych, krytycznej analizy dyskursu),
2. jako „skrzynki z narzędziami” podporządkowanej celom badawczym sformułowanym w ramach

innych nurtów teoretycznych (np. wspomniane przez Scheuricha i McKenzie zastosowanie kategorii panoptikonu i władzy dyscyplinarnej w projektach opartych na „niefoucaultowskiej” wersji teorii krytycznej) lub

3. jako optyki badawczej równorzędnej i komplementarnej wobec innych (jak w przypadku proponowanej przez Holsteina i Gubriuma koncepcji połączenia kategorii Foucaulta i etnometodologii).

Natomiast fuga ujęta w wymiarze poziomym ukazuje co najmniej trzy nierozłączne obszary otwarte na potencjalne spotkania:

1. obszar epistemologiczny (dotyczący koncepcji prawdy i wiedzy – o zgodność w tym obszarze upominają się Scheurich i McKenzie),
2. obszar aksjologiczny (związany z odpowiedzią na pytanie o to, czy Foucaultowska „skrzynka z narzędziami”, „śrubokręt” i „dłuto” w ręku różnych użytkowników nabierają nowych funkcji) oraz
3. obszar pojęciowo-kategorialny (stwarzający grunt do budowania nowych modeli analitycznych).

Poddane analizie podręczniki z zakresu metodologii jakościowej ukazują możliwości zastosowania strategii fugi w obu wymiarach: pionowym i poziomym. Silverman zachęca do empirycznego „użycia” prac Foucaulta w badaniach poświęconych różnej tematyce, a opartych na analizie tekstów

i nagrań wideo. W podręczniku tego autora znajdziemy odniesienia do prac badawczych łączących komplementarnie Foucaultowskie pojęcia z innymi tradycjami teoretycznymi, na przykład z badaniami gatunków literackich w analizie podręczników szkolnych (Silverman 2008: 84) czy z analizą konwersacyjną w badaniach nad wytworami mediów (Silverman 2008: 93). Ze względu na przyjętą formułę i cele podręcznika problemom epistemologicznej spójności tych konkretnych projektów nie poświęca Silverman szczególnej uwagi. Tego typu refleksji można z pewnością oczekiwać od publikacji sygnalizujących już w tytule zainteresowanie metodologią Foucaulta. Pod tym względem czytelnik rozdziału autorstwa Scheuricha i McKenzie zamieszczonego w zbiorze pod tytułem *Metody badań jakościowych* nie będzie zawiedziony. Autorzy podejmują problemy epistemologicznej i metodologicznej spójności badań sięgających do dorobku francuskiego filozofa. Stanowisko Scheuricha i McKenzie jest jasne. Choć dla zwolenników strategii fugi część przywołanych wyżej „wytycznych” w sprawie właściwego korzystania z genealogii i archeologii może być dyskusyjna, to niewątpliwie cennym wkładem autorów jest przypomnienie o związkach myśli Foucaulta z pracami Canguilhema i ich konsekwencjach. Mam tu na myśli przede wszystkim koncep-

cję archeologii jako metody, w której problematyzowane są „dwie strony tego samego systemu myśli” (Foucault 1977): rozum (naukowy) oraz uprzywilejowana pozycja racjonalnego, tworzącego wiedzę w sposób logiczny i ciągły „podmiotu sprawczego” (Scheurich, McKenzie 2009).

Przyjęcie obu ważnych założeń jest, w moim przekonaniu, możliwe również w tych badaniach, które nie aspirują do całościowego wykorzystania archeologicznych pojęć, a także tam, gdzie jednocześnie wykorzystywane jest instrumentarium innych tradycji teoretycznych. O ile jednak w przypadku strategii transkrypcji podstawową trudnością, przed którą staje badacz społeczny, jest przeniesienie Foucaultowskich kategorii do nowej dziedziny badań, o tyle metodologiczna fuga mierzy się z problemami uzgadniania spójności projektu w obszarach epistemologicznych, aksjologicznych i pojęciowo-kategorialnych spotkań. W tym kontekście szczególnie cenne w literaturze podręcznikowej – ze względu na jej edukacyjne funkcje – jest uwypuklenie zarówno złożonego charakteru, uwarunkowań i metodologicznych konsekwencji przyjęcia Foucaultowskich pojęć, jak i ich heurystycznego potencjału w rozwoju jakościowych badań empirycznych.

Bibliografia

Ball Stephen J. (2014) *Foucault, Power and Education*. New York, London: Routledge.

Barthes Roland (1970) *Pisarze i piszący* [w:] tenże, red., *Mit i znak*. Przełożył Janusz Lalewicz. Warszawa: PIW, s. 244–250.

Bytniewski Paweł (2013) *Dyskursy wiedzy. Michela Foucaulta archeologie nauk humanistycznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Chutorński Maksymilian (2013) *Pojęcie i konteksty wychowania w pracach Michela Foucaulta*. Wydawnictwo Naukowe DSW: Wrocław.

Collini Stefan, red. (1996) *Interpretacja i nadinterpretacja*. Przełożył Tomasz Bieroń. Kraków: Znak.

Czyżewski Marek (2013) *Teorie dyskursu i dyskursy teorii*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2, s. 3–25.

Czyżewski Marek, Marynowicz-Hetka Ewa, Woroniecka Grażyna, red. (2013) *Pedagogizacja życia społecznego*, „Societas/Communitas” nr 2.

Denzin Norman K., Lincoln Yvonna S., red. (2009) *Metody badań jakościowych*, tom I i II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dudzikowa Maria, Czerepaniak-Walczak Maria, red. (2007–2010) *Wychowanie. Pojęcia – procesy – konteksty*. Gdańsk: GWP.

Falkowski Tomasz (2014) *Foucault. Historiozofia zdarzenia*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Foucault Michel (1977) *Archeologia wiedzy*. Przełożył Andrzej Siemek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Foucault Michel (1993) *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*. Przełożył Tadeusz Komendant. Warszawa: Aletheia Spacja.

Foucault Michel (1995) *Historia seksualności*, tom I. *Wola wiedzy*. Przełożył Tadeusz Komendant. Warszawa: Czytelnik.

Foucault Michel (1998) *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France 1976*. Przełożyła Małgorzata Kowalska. Warszawa: KR.

Foucault Michel (2000) *Nietzsche, genealogia, historia* [w:] *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*. Przełożyli Damian Leszczyński, Lotar Rasiński. Warszawa, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 113–135.

Foucault Michel (2002) *Porządek dyskursu*. Przełożył Michał Kozłowski. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.

Gordon Colin (2009) *Foreword: Pedagogy, Psychagogy, Demagogy* [w:] Michael A. Peters i in., eds., *Governmentality Studies in Education*. Rotterdam, Boston, Taipei: Sense, s. xi–xxv.

Hejnicka-Bezwińska Teresa (2008) *Pedagogika ogólna*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Holstein James A., Gubrium Jaber F. (2009) *Praktyki interpretacyjne a działanie społeczne*. Przełożyła Katarzyna Iwińska [w:] Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, red., *Metody badań jakościowych*, tom I. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 677–706.

Jauss Hans R. (1972) *Historia literatury jako wyzwanie rzucone nauce o literaturze*. Przełożył Ryszard Handke. „Pamiętnik Literacki”, z. 4, s. 271–307.

Klus-Stańska Dorota, Szczepska-Pustkowska Maria, red. (2009) *Pedagogika wczesnoszkolna – dyskursy, problemy, rozwiązania*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Konecki Krzysztof (2000) *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kubinowski Dariusz (2010) *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia – Metodyka – Ewaluacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Kubinowski Dariusz (2013) *Idiomatyczność. Synergia. Emergencja. Rozwój badań jakościowych w pedagogice polskiej na przełomie XX i XXI wieku*. Lublin: Wydawnictwo Makmed.

Kwiek Marek (1999) *Dylematy tożsamości. Wokół autowizerunku filozofa w powojennej myśli francuskiej*. Poznań: Wydawnictwo IF UAM.

Marynowicz-Hetka Ewa (2009) *Pedagogika społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Maynard Douglas W. (1998) *On Qualitative Inquiry and Extradernity*. „Contemporary Sociology”, no. 27, s. 342–345.

Melosik Zbyszko (1994) *Poststrukturalizm i społeczeństwo (refleksje nad teorią M. Foucaulta)* [w:] Jerzy Brzeziński, Lech Witkowski, red., *Edukacja wobec zmiany społecznej*. Poznań, Toruń: Edytor, s. 200–226.

Melosik Zbyszko (1997) *Poststrukturalizm jako teoria życia społecznego (możliwości i kontrowersje)*. „Kultura Współczesna”, nr 1, s. 57–71.

Nowak Marian (2008) *Wybrane teorie i koncepcje wychowania*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Nowicka Magdalena (2011) „Urządzenie”, „zastosowanie”, „układ”... – kategoria dispositif u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 2, s. 94–110.

Nowicka Magdalena (2014) *Spory wokół książek Jana Tomasa Grossa w świetle postfoucaultowskiej analizy dyskursu* [w:] M. Czyżewski i in., red., *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno, s. 220–253.

Nowotniak Justyna (2012) *Etnografia wizualna w badaniach i praktyce edukacyjnej*. Kraków: Impuls.

Ostrowicka Helena (2010) *Horyzont oczekiwań – z recepcji myśli Michela Foucaulta w badaniach pedagogicznych*. „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 3, s. 7–24.

Ostrowicka Helena (2012) *Urządzanie młodzieży: studium analityczno-krytyczne*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Peräkylä Anssi (2009) *Analiza rozmów i tekstów*. Przełożyła Agnieszka Figiel [w:] Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, red., *Metody badań jakościowych*, tom II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 325–350.

Peters Michael A. i in., red. (2009) *Governmentality Studies in Education*. Rotterdam, Boston, Taipei: Sense.

Potter Jonathan (2004) *Discourse Analysis As a Way of Analysing Natural Occurring Talk* [w:] David Silvermann, ed., *Qualitative Research: Theory, Method, and Practice*, wyd. 2. London: Sage, s. 200–201.

Radziewicz-Winnicki Andrzej (2008) *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Rapley Tim (2010) *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*. Przełożyła Anna Gąsior-Niemiec. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Scheurich James J., McKenzie Kathlyn B. (2009) *Metodologie Foucaulta. Archeologia i genealogia*. Przełożył Przemysław Pluciński [w:] Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, red., *Metody badań jakościowych*, tom II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 285–324.

Senellart Michel (2010) *Umiejscowienie wykładów* [w:] Michel Foucault, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 449–490.

Silverman David (2007) *Interpretacja danych jakościowych*. Przełożyły Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Silverman David (2008) *Prowadzenie badań jakościowych*. Przełożyła Joanna Ostrowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Szkudlarek Tomasz (1993) *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*. Kraków: Impuls.

Szkudlarek Tomasz, red. (1995) *Różnica, tożsamość, edukacja. Szkice z pogranicza*. Kraków: Impuls.

Szkudlarek Tomasz (1997) *Poststrukturalizm a metodologia pedagogiki*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania XIII”, z. 317, s. 176–199.

Śliwerski Bogusław (1998) *Współczesne teorie i nurty wychowania*. Kraków: Impuls.

Śliwerski Bogusław, red. (2006–2010) *Pedagogika*, tom 2–4. Gdańsk: GWP.

Urbaniak-Zajac Danuta, Kos Ewa (2013) *Badania jakościowe w pedagogice. Wywiad narracyjny i obiektywna hermeneutyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Walters William (2011) *Governmentality. Critical Encounters*. New York: Routledge.

Witkowski Lech (2010) *O stanie i problemach recepcji amerykańskiej pedagogiki radykalnej w Polsce. Próba świadectwa osobistego i refleksji o „doświadczeniu pokoleniowym”* [w:] Lech Witkowski, Henry A. Giroux, red., *Edukacja i sfera publiczna*. Kraków: Impuls, s. 37–66.

Wodak Ruth, Krzyżanowski Michał, red. (2011) *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*. Przełożyła Danuta Przepiórkowska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.

Cytowanie

Ostrowicka Helena (2016) *Wokół problematyki „metody” w postfoucaultowskich badaniach społecznych – pomiędzy strategią transkrypcji a strategią fugi*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 12, nr 1, s. 152–169 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.

On the Problematic Aspects of “Method” in Post-Foucauldian Social Studies—Between the Transcription and Fugue Strategy

Abstract: The basic purpose of the text is a reflexion on the problems with methodological directives that stem from the works of Foucault. Simultaneously, this voice imprints itself into the general understanding of styles of reception of an idea and Foucauldian concepts of social studies. By the use of the term “method” the author refers both to the varieties of methodological premises present in the literature concerned with methodological social studies and to the strategies of reading they represent. The analysis of the reception of “Foucault’s methodology” leads us to a conclusion that it posits itself between two opposite poles. The first pole attempts to provide precise methodological guidelines allowing a faithful reconstruction of Foucauldian ways, while applying them to a different sphere of inquest (the transcription strategy). Located on the other pole are methodological varieties of different type—transformations, redefinitions of Foucauldian categories, and syntheses of various approaches (the fugue strategy).

Keywords: Reception of Michel Foucault, Social Studies, Post-Foucauldian Research, Qualitative Methodology, Academic Handbooks